

Fogarasi Miklós

ÚJ FILOZÓFIAI TERMINOLÓGIA AZ OLASZ FELVILÁGOSODÁSBAN

Közismert tény, hogy a XVIII. század második felében, különösen a francia felvilágosodás közvetlen vagy közvetett hatására, egyrészt a fejlődésnek induló természettudományok és az ipar, másrészt a társadalomtudományok fejlődése és általában a tudományok differenciálódása Európa-szerte elindítja a nyelvújítási mozgalmakat, mert az új és rohamosan gazdagodó ismeretek nagy mennyiségű új szakkifejezést igényelnek, az írásművek pedig stilisztikai választékot.

Ez a hatás gyors és közvetlen volt az olasz értelmiség bizonyos rétegeire, különösen a Franciaországhoz közel eső észak- és középolasz tartományokban, Lombardiában, Veneziában, részben Piemontban és Toszkánában, de Nápolyban is. Hiszen az Encyclopédie-t szinte párizsi kiadásával /1757-1772/ párhuzamosan újranyomatják Luccában /1758-1771/, olasz nyelvű fordítása pedig Livornóban jelenik meg /1770-1779/ nem nagy eltolódással.

A tudományok differenciálódása pedig megkövetelte az új fogalmak új kifejezését a filozófiában is annál inkább, mert a társadalomtudományoknak ezen a területén az új irányzatoknak feszült helyzetben, polemikus ideológiai harcok közepette kellett tért nyerniök a régiekkel szemben.

Ez a szembeállítás és az olasz filozófiai nyelvújításnak eszmei, kultúrtörténeti vonatkozásai éppúgy, mint nyelvi, nyelvészeti eljárásai, megoldásai szemléletesen lemérhetők azon a nagykiterjedésű korpuszon, amelyben a nyaggyűjtésemet végeztem.

Ugyanakkor számos eszmetörténeti, valamint nyelvtörténeti, részben nyelvelméleti következtetés megfogalmazására is kínálkozott lehetőség az anyag kritikai feldolgozása és rendezése közben. A körülbelül 120-160 filozófiai neologizmust 470 példán tudtam bemutatni, közöttük közel százat saját előbbi vagy biztos keltezésemmel. Az előfordulásuk átlagos aránya /kb. 1:4/ az adott korpuszban más társadalomtudományi neologizmusok felékkora /1:2/ előfordulási arányával szemben egyik egzakt bizonyítéka lett az ideológiai légkör felizzásának.

Neologizmusokkal foglalkozni - jelentős mértékben szemantikai kérdés. A nyelvtudomány új irányzatai felfedezték és szinte minden más tudománynak átadták a struktúra fogalmát és széleskörű alkalmazását. A szójelentés struktúrájának tanulmányozása a modern nyelvtudomány egyik legnagyobb vívmánya. Azonkívül, hogy mint szemantika pontosabbá teszi ismereteinket az emberi gondolkodás és a nyelv viszonyának felderítése közben, napjainkban már kitégült és szemiotikává lett, vagyis általános jel tudománynyá, amely nagyon sok tudományban alkalmazható. Azt hiszem, ma már nyilvánvaló, hogy szemantika nélkül egyetlen tudományág sem képes megalkotni és fejleszteni önmagát és

nem képes megírni saját történetét. A szemantikai struktúrák vizsgálása pedig múlhatatlanul elvezet a nyelv társadalmi-történeti, ideológiai-kulturális összefüggéseihez.

Marx gondolatait továbbfejlesztve Lukács György kijelentette, "hogy a nyelvben, a nyelvhasználat módjában osztályviszonyok és osztályideológiák rögzítődnek", írja Kelemen János¹ és a továbbiakban megállapítja, hogy Marx példái szemantikai jellegűek, "mai fogalmainkra tehát úgy fordíthatjuk le őket, hogy a társadalmi viszonyok és az ideológiák speciális szemantikai alkódok formájában a nyelv formális szerveződésének szintjén is megjelennek."

Saját tapasztalataimból annyit tehetnék hozzá, hogy a XVIII. századi olasz szakterminológiák fejlődésének kutatása és bemutatása közben elkerülhetetlenül foglalkoznom kellett a kor uralkodó gondolataival és szaktudományaival, és viszont: elsősorban a szemantikai mezőelmélet módosított változatának segítségével múlhatatlanul ki kellett térnem arra, hogy a kor uralkodó gondolatai fejlesztik és hogyan fejlesztik a szakszókinoset. Nyelvi és társadalmi jelenségek állandó kölcsönhatásban viszik előre a nyelvi és társadalmi fejlődést, amely azonban egyenetlen és ellentmondásos mind az adott nyelv szemantikai mezőiben, mind a térben és az időben.

A XVIII. századnak második felében, amely kutatásom korszakát képezte, az olasz értelmiség, az olasz irodalmi nyelvnek szinte kizárólagos birtokosa arra törekedett, hogy gazdagítsa, fejlessze az olasz irodalmi nyelv-

vet, mindenekelőtt ennek szókinosét, amennyiben meg akart felelni az eszmék fejlődésének. Az olasz értelmiség haladó részéről van szó, de - mint látni fogjuk - az eszmeileg maradiak is szükségszerűen résztvettek az új eszmék és az új szókinos alakításában, de legalábbis használatában, éppen tagadó álláspontjukkal. A haladó olasz értelmiség eszmei kozmopolitizmusának megfelelő szókinosúításának kozmopolita jellege, amely, például éppen a filozófiai terminológiában is, előkészítette a mi korunk nemzetközi szakszókinosét. A szóbanforgó értelmiség aktív utópizmusa előrevitte a kultúra világivá és demokratikusabbá tételét, ha nem is kellő mértékben. Ennek okait osztálykorlátaiban és a történelmi körülményekben kell keresnünk. Nyelvi szinten törekvéseinek eredménye lett egy aktív és passzív nyelvújítással meggazdagodott, hajlékonyabb, retorikától mentesebb, nagyobb közönség számára érthető, racionálisabb nyelvtan, és új, haladóbb, gazdagabb eszmei tartalmakat kifejezni képes szókinos.

A filozófiában nem annyira abszolút megújításnak, mint inkább továbbfejlesztésnek vagyunk tanúi. A filozófiai nyelvújítást a vezérszavaknak és -szótöveknek jelentős mértékű homogenitása jellemzi, valamint az idealizmus és materializmus közötti kiéleződő ellentmondások és polémikák tükrözése.

Anyagfeldolgozásom egyik rendező elve és a szemantikai mezőkben való rendezés alapja a vezérszavaknak vagy kulcsszavaknak /ol. parola guida, parola chiave, fr. mot

témoin, stb./ kiválasztása. Figyelemmel továbbképzett alakjaira, ezeket "vezérszótövekre", vagyis legrövidebb közös elemükre redukáltam. Az idealista filozófiát, ideológiát a DEIS-, TEIS-, TEO-; METAFISIC- vezérszótövek képviselik, a materialista ideológiát pedig, különböző fenntartásokkal, de lényegileg haladó szinten az ENCICLOPED-, FILOS-, LUM-, RAG/RAZ-, MATERIAL-, ANALI-, SISTEM-, SPIRIT-.

A filozófiai neologizmusok magasfokú homogenitását éppen az okozza, hogy legtöbbjük a vezérszótöveknek nyelvújítás útján továbbképzett alakja. Így például deismo, deista, politeista, monoteista, monoteismo, politeismo, teosofico, teo-sofista, ateo, ateista, ateismo, panteismo. Ha egyes neologizmusok nem tartalmazzák a vezérszótövet, akkor is szorosan köréje szerveződnek, vele egy szemantikai mezőbe illeszkednek, mint pl. az előbbivel noncredenza antireligionaria. Nyilvánvaló, hogy a tárgyalt neologizmusok gyakran régi szavak vagy szótövek jelentésváltozáson átesett továbbélései, s jelentésük hol pozitív, hol negatív, hol különbözős árnyalattal telítődik attól függően, ki, mikor, mennyi szubjektivitással, mennyi polemikus szándékkal, milyen szövegkörnyezetben alkalmazza őket, amit elsősorban az határoz meg, hogy a felhasználó személy milyen ideológiai áramlathoz, táborhoz tartozik.

Igy hát az ideológiai-kulturális felépítménytől függően, ezek a filozófiai szakkifejezések, egyrészt azonosági /ekvivalencia/ avagy asszociációs összefüggéseken

[=], másrészt szembenállási /opponíció/, illetve összeríthetlenségi viszonyokon [/] alapuló rendszereket alkotnak a szövegösszefüggés más szavaival, mint az eddigi szakirodalomból en lecsúszható.²

Olyan példákra utalok, mint monoteismo és politeismo szembeállása, vagy az irreligione és incredulita azonosága.

Külön kategóriaként kellett azonban kezelnem azokat a viszonyokat, amelyek egyszerre mutattak azonoságot és /vagy szembenállást /jelölésük = / vagy / = /, mint például deista = /ateo. A hívők és az idealista filozófusok ítéletében ugyanis a két fogalom azonosult, holott szemantikai tartalmuk ellentétes a materialista felfogás szerint. Jobb híján ambivalens viszonynak /olaszul equivalenza ambigua/ nevezem az ilyen kapcsolatot.

Egy kb. 18-20.000 nyomtatott oldalnyi korpuszból, mint említettem, kb. 160 filozófiai vagy filozófiai vonatkozású szakszót emeltem ki. Ebből kb. 40 a XVII. századból vagy még korábbi időszakokból van először dokumentálva. Mégis a neologizmusok között tárgyaltam őket, mert fontos szerepet alkották annak a szótárolatnak, amelyek a szemantikai mezőket alkották. Ilyen régebbi keletű, de a XVIII. század második felében új jelentéssel gazdagodó szók például, hogy csak a legfontosabbakat említem: filosofia, filosofo, filosofico, illuminare, illuminato, lume, nozione, enciclopedia, spirito, stb. Kétségtelen, hogy az új jelentés, vagy maga a szó is, átkerülhetett a francia nyelvből az olaszba. Az ol. filosofo, fr. philosophe

jelentése kitágul, s nemcsak a valóságos, például Demokritosz, Descartes, Locke típusú tudóst jelenti már, hanem szinonimái között megjelenik a scienziato vagy dotto 'a tudós', az enciclopedista 'enciklopedikus műveltségű személy', a letterato 'közíró vagy szépiró'. Tehát azt a haladó értelmiségi típust is jelöli, aki változatos és gyakran eklektikusan tudományos tevékenységen át, igen sokoldalú irodalmi alkotás útján, amely a nagy, tudományos tanulmányoktól, az esszén keresztül a stilisztikailag többé vagy kevésbé igényes újságírói, de akár kiemelkedő költői tevékenységig terjedően arra törekszik, amit az olaszok úgy mondtak, hogy diffondere i lumi, magyarul úgy mondhatnánk, hogy 'terjeszteni a felvilágosodás fényét'. Itt a világosság és a fény metaforája új jelentésben világít. Ugyanakkor a franciából az olaszba átkerülő új szavak és új jelentések, vagy csak új jelentések motiváltak voltak a latinul és görögül is tudó olasz értelmiség számára, mert alapjuk a közös anyaga, amelyből mindkét nyelv szókinosának törzse-anyaga származott, és még ma is gazdagodik, vagyis a közös /görög-/latin szókészlet. Ezért olyan nehéz a legtöbbeszer határozottan megállapítani, hogy francia jövevényszó-e, vagy olasz belső fejlemény-e a szóbanforgó neologizmus. Emiatt az újlatin nyelvek szempontjából külön kategóriaként kezeltem, és jobb híján "polivalens neologizmusoknak" neveztem el őket.³

Visszatérve a filosofo-ra, metaforikus jelentésének tágulását, egyben helyenkint a felvilágosodás rokkoló izlé-

sét is bizonyítják az értelmező és melléknévi jelzők, amelyek a főnévhez osatlakoztak; ebből a korból valók a felvilágosult íróknál például veri filosofi, filosofo matematico, cittadino filosofo, filosofo fisico, filosofo grammatico, filosofo medico, filosofo socievole és filosofo amabile. A vonatkozó szemantikai mezőben megjelenik filosofista is a régebbi filosofia, filosofare, filosofale, filosofico mellett, de neologizmusok az ellentábor elítélő nézeteit tükröző antifilosofico, antifilosofico, filosofista, a gúnyos filosofismo, protofilosofo, a pseudo filosofo, sőt pseudosofo is.

Ha a kulcsszavak körül szerveződő szemantikai mezőket körüknek képzeljük el, akkor ezek a körök filozófiai vonatkozású nagy struktúrán belül széleikkel fedik egymást, kapcsolatban állanak egymással. A filosofo szemantikai mezője így fedi az eredetileg vallási metaforából világivá és filozófiaivá átalakult lume /illuminismo stb./ szemantikai mezejét. Ugyanakkor a filozófiai szemantikai mezők széleikkel fedhetik más fogalmi struktúrák mezőit is. Ezt láttuk pl. a filosofo és a letterato egymást kiegészítő, szinonim kapcsolatban a filozófia és az irodalom érintkezésében.

A filozófiai fogalmi struktúrán belül maradv /de minden fogalmi körön belül érvényesen/ az egyes szemantikai mezők egymással koordináta rendszereket is alkothatnak a vízszintes /szinkron/ tengelyen éppúgy, mint a függőleges /diakron/ tengelyen.⁴ Materia, materiale, materialità/de először a XIV. században dokumentált olasz szavak,

amelyek mellé az ellenreformáció korában keletkezik az im-
materiale /XVII. sz./, A XVIII. század második felében a-
zonban új filozófiai értelemmel a francia materialista fi-
lozófiától indítatva alakulnak materialista /1755/, mate-
rialismo /1762/, nonoredenza /1768/ és azonosulnak az ateo,
ateistico XVII. századi származékok ideológiai nézetektől
függetlenül negatív vagy pozitív előjellű fogalmi világával.
Ugyanakkor a filozófiai idealista ideológiák a szinkron
tengelyen /nagyjából a XVIII. század második felében/ az
előbbi fogalmakkal még nem állítják szembe az idealista,
idealismo elvontabb és gyűjtőfogalmakat jelölő /de a XVIII.
században ritkán dokumentált/ szavakat, hanem, mintegy kö-
rülrírásként, analitikus módon, nagy ósággal alkalmazzák
az idealista filozófia egyes változati megnyilvánulásainak
terminusait. Ilyenek deismo, deista, teista, monoteismo,
politeismo, stb.

Nem kevésbé tanulmányos a spirito szó és fogalom
történeti pályafutása, amely a XIV. századi teológiai és
filozófiai fogalomból a reneszánsztól kezdve, de főként
a felvilágosodás korában fokozatosan elvilágiasodik, s új
töltetű szakszóként Montesquieu-tól jelenik meg az Esprit
des lois-ban /1748/, majd annak olasz /1765/ és más nyelvű
fordításaiban. A spirito forte kifejezést /1763/ a fran-
cia esprit fort tükörképeként hol elítélő, hol magasztaló
terminusként alkalmazzák a felvilágosodás és a korabeli
materializmus élenjáró képviselőire. A reneszánsz bello
spirito-tól "eljut e szószerkezet a nagyvilági kényeske-

dőket időnként maró gúnnyal jelölő alkalmazásáig.”⁵ Spirito és a spiritoso /1710/, a XVIII. század folyamán nemcsak rohamosan elvilágiasodnak és új filozófiai szömezők tagjai-vá válnak, hanem szinte párhuzamosan leszállnak a szalonok kedvelt nagyvilági kifejezéseinek szintjére. Ebben a körben már távol kerülünk a spirito forte ideológiai szenvedélyétől, mert a signorina spiritosa bármily butácska is, donna di spirito-vá válik annál inkább, minél magasabb az évi jövedelme. Ez már keserű társadalombírálat.

A kor filozófiai áramlataiban megkülönböztethető a racionalista mellett a részben vele szemben a szenzualista ismeretelmélet kialakulása. Ezt a neologizmusok is tükrözik a szemantikai mezők síkján, gyakran metaforikus megjelenítéssel. Egyetlen evidens példát mutatok be, a sensazione/analisi di ragionamento /1766. P. Verri/ oppozíciót, amelyben ez a szembenállás félreérthetetlen.

Több példán láttuk már a jelentésfejlődést, mint a filozófiai szókinos megújításának egyik fontos nyelvi technikai megoldását. A másik, ugyancsak rendkívül fontos nyelvészeti eljárás a szóképzés. A szuffixumok, a prefixumok és prefixum-jellegű szavak között, legalább is abszolút gyakorisági számokban, termékenységi fokozatokat állapíthatunk meg. Általában nem új képzőkről van szó, de a meglévő készletből a filozófiai szóképzés előnyben részesít bizonyos képzőket. Éppen mert filozófiáról, kiemelten elvont és elvonatkoztatatható tudományról van szó, a legtermékenyebbnek mutatkozik az -ismo képző, amely elvont főneveket képez

'mozgalom, elmélet, eszmei irányzat, filozófiai-etikai meg-
meggyőződés, magatartás' jelentéssel, nem ritkán személyt
jelentő tulajdonnevekből. A tárgyalt korszakban 21 ilyen
filozófiai neologizmust tudtam kimutatni /deismo, teismo,
ateismo, politeismo, dogmatismo, epicureismo, fatalismo,
filantropismo, filosofismo, leibnizianismo, materialismo,
panteismo, pirronismo, platonismo, scettismo,
socinianismo, spinozismo, stoicismo, suismo, tuzio-
rismo/. Harmadik helyen, 11 példával az -ismo képzőnek
megfelelő -ista nomen agentis képző áll. Rendszerint fő-
névi használatú szavakat alkotta: vele 'valamilyen tanhoz,
eszmei irányzathoz tartozó személy' jelentéssel /analista,
monoteista, deista, politeista, enciclopedista, filosofista,
materialista, metodista, pirronista, scottista, spinozista/.
A negyedik helyen, 8 példával, az előbbi kettővel korreláns
-izzare képző áll, amely olyan igéket képez, amelyeknek a
jelentése 'a szótóban jelölt dologgal foglalkozni; a szótó-
ben megjelölt módon cselekedni' /analizzare, generalizzare,
materializzare /-ato/, plutarchizzare, sistematizzare, uni-
versalizzare /-ato/, volterizzare/. Második helyen áll 14
példával az -ico melléknévképző /acataleptico, analitico,
sintetico, antifilosofico, cosmologico, politeistico, em-
pirico, enciclopedico, filantropico, filosofico, immetodi-
co, problematico, sistematico, teosofico/. Jelentős még a
nyolc -ia elvont főnévképző /ebből 3 -logia/, a 7 -lano
melléknévképző, amely személynévből képez 'a személytől kép-
viselt irányzathoz tartozó' jelentésű mellékneveket /pl.

cartesiano, volteriano, stb./. A prefixumok között kiemelendő az in- tagadó- és fosztóképző, valamint a dis- tagadóképző ismételt jelenléte /irragionevolezza, disragionare stb./.

Meg kell jegyezmem, hogy az első négy képző abszolút gyakorisága magas a mai olasz nyelvben is,⁶ valamint hogy a tárgyalt filozófiai neologizmusok kb. 84 százaléka élő a mai olasz nyelvben.

A filozófiai neologizmusok, hasonlóan más társadalomtudományi területek új szavaihoz, a feltárt szövegösszefüggésekben uralkodóan negatív jelentéstartalmúak. Filosofo, uomo, illuminato, spirito forte például egyfelől magasztaló, de legalábbis elismerő jelölői a kisszámú haladó, felvilágosult értelmiséginek. Másfelől a velük szemben álló, konzervatív ideológiailag idealista tábor számára e szavak becsmérlő, de legalábbis negatív jelentésűek. S ez a tábor van többségben, támadó lendülete és társadalmi ereje jelentős, bár tulajdonképpen védekezni kényszerül már ezzel is. Jellemző példája ennek a pozitív/negatív szembenállásnak és az utóbbi túlsúlyának a Vocabolario filosofico-democratico, amely 1799-ben jelent meg Valencében... Ebben olvashatjuk a következő nyilvánvalóan ellenforradalmi és negatív töltetű értelmezési azonosításokat, amelyek akár egy szemantikai mező ekvivalenciái is lehetnek: "Filosofi, liberi muratori, spiriti forti, spregiudicati; illuminati" sono tutti sinonimi ... Figli dell'ignoranza e dell'orgoglio, non solo hanno tentato di rovesciare i troni di tutti

i principi della terra, ma sono arrivati all'eccesso della temerità di dichiarare la guerra al Dio vivente medesimo."⁷

A tárgyalt időszak az ideológiák, a filozófiák, a kulturális áramlatok pontosításának, világivá tételének, összeütközésének a korszaka. Ebből következik mind az egyes új terminusok vagy új jelentések polemikus, becsmérítő használata, mind az említett szavak és kifejezések gyors értékvesztése és leszállása a könnyen osztogatott címkék szintjére /vö. ateista, ateo, materialismo, materialista, spirito stb./.

Valóságos szemantikai dinamizmusról beszélhetünk az ellentétes pólusok között a jelentéstartalmak uralkodóan negatív volta mellett. Ennek bizonyára egyik oka az volt, hogy az adott társadalmi és kulturális helyzetben, amely Itália egyes tartományaiban és államaiban egyenlőtlenül forradalmi vagy forradalomelőtti volt, az újat és a haladót csak a régi és elmaradott elleni harcban lehetett győzelemre vinni. Ez az ideológiai harc, nyelvi vetületeivel együtt, nagyobb energiát, élesebb polémiaát igényelt kezdeti szakaszában, mint az új és a haladó győzelmének és megerősítésének szakaszában. Becsűrlésnek, a Verri fiúvérének és haladó felvilágosult társaiknak "filozófiai rajongása" /"entusiasmo filosofico"/ utópisztikus lelkesedéssel töltötte el őket, amely azonban, bár egyelőre csak a felvilágosult abszolútizmus reformjainak óhaján át, szellemi és részben adminisztratív harcba vitte őket egy

jobb társadalomért, a "fényes igazságokért", amelyek majd "boldogabbá teszik az embereket", harcba a tudomány, a kultúra, a jog megújításáért, az iskolák világivá és kötelezővé tételéért s így szélesebb elterjesztéséért. Az olasz jakobinusok pedig, a hatalomért és a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelmükkel többé-kevésbé kényszerű kompromisszumokkal, de életükkel is fizetve, forradalmi úton kívánták terjeszteni a felvilágosodás vívmányait.

A felvilágosodás korában az olasz kultúrának és filozófiának soha nem látott mértékben fontos kérdésévé vált az, hogy a "filozófusok" széles körben terjesszék a szellem, a művelődés "világát". Ennek az ideológiai aktivitásnak nyelvi, nyelvújítási vetületében a filozófiai neologizmusok igazi és bonyolult értékét - Gianfranco Folena szavait parafrazálva⁸ - az a hely határozza meg, amelyet a neologizmus elfoglal a kulturális és ideológiai áramlatban. Ezért tartom kiemelt, sőt elsődleges fontosságú feladatnak megírni a szó, az új szó alaki és jelentésbeli történetét, tehát nyelvi-nyelvészeti oldalát, extralingvisztikus, vagyis társadalmi, kulturális és ideológiai történeti vonatkozásaival együtt.⁹

J e g y z e t e k

- 1 Kelemen János, Lukács és a nyelvprobléma. "Valóság" XVIII, 12. sz. 48 /1975/. Hivatkozásai: Marx-Engels, A német ideológia. MEM, III. köt. 215, 45. Lukács György, Történelem és osztálytudat. Magvető 1971. p.333.
- 2 Vö. Gombocz Z.; A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Danubia, Pécs, 1926. p. 33, ahol a szerző a szó logikai szerkezeéről írva /III. fejezet/ beszél a szó és a kapcsolódó jelentés kölcsönös viszonyáról, illetve a jelentésről mint funkcionális fogalomról. Továbbá J. Trier, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg 1931; V. A. Zvegincev, Szemantika. Moszkva 1957; I. Cremona, Historical semantics and the classification of semantic changes. Oxford 1959; St. Ullmann, The principles of Semantics. Glasgow-Oxford 1957²; a szemantikai mezővel foglalkozó munkák továbbfejlesztését és kritikai értékelését l. Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970, pp. 45, 46, 229, 230, 244-253; Bodrogligeti A., A szó-készlet. "Hagyományos nyelv" - modern nyelvészet", Tankönyvkiadó, Budapest 1972, pp. 77-81; L. Rosiello, Analisi semantica dell'espressione 'genio della lingua' nelle discussioni linguistiche del Settecento italiano. Quaderni dell'Istituto di Glottologia. Ponte Nuovo, Bologna 1962, pp. 99-100; B. Vardar, Structure fondamentale du vocabulaire social et politique en France, de 1815 à 1830. Istanbul, 1973, p. 18; U. Eco, Trattato di semiotica generale. Bompiani, Milano 1975, pp. 117-120; stb.
- 3 Vö. Fogarasi M., Ideológia és jelentésfejlődés az olasz 'spirito' történetében. FilKözl. XXV/1-2, 1979, pp. 84-85. lap és jegyzetek.
- 4 Ezt a koordináta rendszerezést már más szemantikai struktúrán belül is alkalmaztam, úgy érzem, szemléletesen. Vö. M. Fogarasi, Storia di parole, storia della cultura. Linguori, Napoli 1976, pp. 75-93.
- 5 A szó jelentésfejlődésének történetét már megírtam, l. itt a 3. jegyzetet.
- 6 M. Fogarasi, Grammatica italiana del Novecento. Sistemazione descrittiva. Tankönyvkiadó, Budapest 1969, pp. 99-103, 108-109.

- 7 "'Filozófusok, szabadkőművesek, haladó szellemek, felelőtlenek, felvilágosultak' ezek mind szinonimák ... Ők, a tudatlanság és a gőg gyermekei, nemcsak megkísérelték megdönteni minden földi uralkodó trónusát, hanem a vakmerőség oszlozára hágyva hadat üzentek magának az élő Istennek." Emlékeztetek arra, hogy a Campoformio-i békében Napoleon átengedte Velencét Ausztriának, amely 1798. január 18-tól birtokolta a várost. Tehát a szótár osztrák uralom alatt keletkezett.
- 8 G. Folena, *Le origini e il significato del rinnovamento linguistico nel Settecento italiano*. In "Problemi di lingua e letteratura italiana". Atti del Quarto Congresso dell'Associazione Internazionale per gli studi di lingua e letteratura italiana. /Magonza e Colonia 28 apr. - 1. mag. 1962/. Steiner Verl., Wiesbaden, 1965. p. 412.
- 9 L. itt a 3., 4. jegyzetet és ott a vonatkozó irodalmat. Az olasz és a magyar felvilágosodás nyelvújításának kontrasztív elemzéséről l. Fogarasi M., *Párhuzamok a magyar és az olasz nyelvújításban: egybevágó és nem egybevágó jelenségek*. FilKözl. XXVI, 3. f. pp. 347-352 /1980/.